

Ik vertaal niet een boek, ik vertaal een schrijver

August Willemsen in gesprek met Hans Maarten van den Brink

August Willemsen (1936-2007) was schrijver en vertaler uit het Portugees. Hij vertaalde bij voorkeur ‘auteurs’ – hele oeuvres of grote delen daarvan, meestal voorzien van rijke en persoonlijke nawoorden die eigenlijk altijd uitmondde in een essay. Voor zijn vertaling van met name het werk van Fernando Pessoa, Carlos Drummond de Andrade, Manuel Bandeira en João Guimarães Rosa ontving hij de Martinus Nijhoffprijs. Daarnaast behoorden tot zijn favorieten Dalton Trevisan, Chico Buarque, Graciliano Ramos, Euclides da Cunha en Machado de Assis. Zijn grootste bekendheid als schrijver kreeg hij met Braziliaanse brieven (1985), een van zijn vier titels in de reeks Privé-domein van De Arbeiderspers. In 2021 verscheen hiervan een nieuwe editie, naar aanleiding van een filmdocumentaire over hem en ‘zijn Brazilië’ van Frederieke Jochems. Samen met De val en Vrienden, vreemden, vrouwen vormden de Brieven zijn ‘Zuid-trilogie’ (om met filmer Kees Hin te spreken). In De goddelijke kanarie beleed hij zijn liefde voor het Braziliaanse voetbal. Ook maakte hij samen met fotograaf Bert Verhoef een reisboek over het land dat later in zijn leven zijn tweede vaderland werd: Australië (Van Tibooburra naar Packsaddle). Zijn essayistische werk (dat voor tal van grote schrijvers uit de Portugese en Braziliaanse literatuur in Nederland de weg bereidde) werd gebundeld in Het hoge woord en De taal als bril. Hans Maarten van den Brink (1956) is schrijver en journalist. Hij begon als kunstredacteur bij NRC Handelsblad en was voor deze krant ook correspondent in Spanje. Van 1995 tot 2001 was hij hoofdredacteur televisie bij de VPRO. Daarna was hij directeur van Witte de With, centrum voor hedendaagse kunst in Rotterdam en tussen 2006 en 2014 directeur van het Mediafonds. Zijn boeken Over het water, Dijk en Hart van glas zijn in meerdere talen vertaald.

Dit interview verscheen in NRC Handelsblad 10 december 1982 en VertaalVerhaal dankt deze krant voor de mogelijkheid het hier te publiceren.

August Willemsen in gesprek met Hans Maarten van den Brink

Op 26 januari ontvangt August Willemsen in Den Haag de Nijhoffprijs voor vertalingen. Vanaf 1970 bracht hij een groot aantal verhalen en gedichten van Portugese en Braziliaanse auteurs over in het Nederlands. Schrijvers als Dalton Trevisan, João Guimarães Rosa, Carlos Drummond de Andrade en Fernando Pessoa waren voor Willemsen ze vertaalde in Nederland niet of nauwelijks bekend. Een gesprek over het plezier en het ‘veldwerk’ van de vertaler.

August Willemsen weet zeker dat hij ook vertalingen zou maken, als ze niet werden gepubliceerd. ‘Ik geloof niet dat ik het zou kunnen laten,’ zegt hij, ‘wanneer ik een boek lees dat me boeit denk ik voortdurend: hoe zou het eruitzien in het Nederlands? Vertalen is de meest nauwkeurige manier van lezen. Dat is het plezierige ervan. Op iedere andere manier, hoe góéd je een tekst ook leest, blijft er toch een heleboel dat je niet ziet.’ Willemsen (46) is hoofdmedewerker Portugese taal- en letterkunde aan de universiteit van Amsterdam. Een vrij rustige betrekking, sinds de studierichting Portugees in Amsterdam als hoofdvak is opgeheven, die hem genoeg tijd overlaat voor het vertalen. Het lezen van een vertaling bracht hem er toe om Portugees te gaan studeren. Willemsen: ‘In ’57 of ’58 kreeg ik een exemplaar in handen van *De binnenlanden*, door de Braziliaanse schrijver Euclides da Cunha. Ik studeerde in die tijd nog piano aan het conservatorium, maar wist al dat ik daar niet mee wilde doorgaan. Het boek van Da Cunha maakte zo’n indruk op me, dat ik het idee kreeg om die taal te gaan bestuderen zodat ik het ook in het origineel zou kunnen lezen en de plaats van handeling eens zou kunnen bezoeken. Ik heb dat idee twee jaar laten rijpen – in die tijd ben ik nog tekstschrijver bij een reclamebureau geweest, ook een heel nuttige ervaring – en toen ben ik inderdaad Portugees gaan studeren. Ik was tot 1968 de enige student die Portugees als hoofdvak deed. Dat vond ik prettig, ik dacht toen ik begon dat een studie met een zekere zeldzaamheidswaarde me later voordeel zou opleveren in de vorm van vertaalopdrachten en het versieren van studiebeurzen. Dat is allemaal precies zo uitgekomen. Met de lector die hier toen was, De Jong, had ik een heel goed contact: eens in de twee maanden ging ik bij hem thuis bepraten wat ik gelezen had, verder redde ik me zelf. Hij bleek trouwens ook de man te zijn die *De binnenlanden* vertaald had.’ Al in zijn eerste jaar bracht De Jong zijn student in contact met de Portugese dichter Fernando Pessoa. ‘Ik kan zonder enige overdrijving zeggen dat die me sinds 1961 niet meer heeft losgelaten,’ zegt Willemsen. ‘Misschien dat ik hém wel even losliet, als ik druk met een andere schrijver bezig was, maar hij mij niet. Er was direct affiniteit tussen ons. Hij heeft zich als schrijver opgesplitst in vier verschillende figuren met een eigen biografische achtergrond; ik vond dat zo’n mooie en eigenlijk ook zo’n voor de hand liggende oplossing voor iemand die niet goed raad weet met de tegenstrijdigheden in zichzelf, dat ik in het begin gewoon kwaad was dat ik er niet zelf op was gekomen. Al snel heb ik gedichten van hem vertaald, maar nooit met het idee daar een uitgave van te maken. Het was voor mij vanzelfsprekend om dat te proberen. Enerzijds uit die behoefte om heel goed

te weten te komen wat er staat, anderzijds uit een te geringe creativiteit. Ik ben niet creatief. Ik schreef in die jaren wel gedichten en dagboeken en wat je zoal doet als je jong bent, maar was daar erg onzeker over. Dan is het prettig om je vast te kunnen houden aan een schrijver die je bewondert; op school bewerkte ik al gedichten van Rimbaud en ik heb in de jaren vijftig ook eens een roman van Gide vertaald. Toen ik dat afhad, verscheen er net een vertaling van J. C. Bloem, dus aanbieden bij een uitgever had niet eens zin gehad.'

Is vertalen geen creatief werk?

'Nee, je creativiteit gaat niet verder dan het vinden van de juiste woorden voor een gedachte die er al is. Misschien moet je het recreatief noemen.'

Succes

Het zou tot 1978 duren voor Fernando Pessoa's *Gedichten* in de vertaling van August Willemsen als boek bij De Arbeiderspers verscheen. Een zekere schroom 'omdat ik het zo goed vond, zo belangrijk en zo groot', zegt Willemsen, was de oorzaak van het lange uitstel.

Het boek kwam uiteindelijk vooral door het gedurig aandringen van zijn uitgever tot stand en had, zeker voor een bundel vertaalde poëzie, een opmerkelijk verkoopsucces. Na korte tijd volgde een tweede druk, in 1980 verscheen een verzameling proza (*De anarchistische bankier*, Meulenhoff) en in '81 het lange gedicht *Ode van de zee*. Willemsen: 'Pessoa heeft denk ik zo veel succes omdat hij wel moeilijk is, maar niet moeilijk schrijft. Hij is niet zozeer literair interessant als wel om wat hij te zeggen heeft. In mijn omgeving heb ik gemerkt dat mensen die anders nooit een gedicht lezen hem mooi vinden.' Niet alleen eerbied voor Pessoa, maar ook de omstandigheid dat Willemsen zich in de loop van zijn studie vooral op de Braziliaanse letterkunde was gaan richten vormde een reden voor het lang uitblijven van de Pessoa-vertalingen. 'Je ziet in heel Zuid-Amerika, ook in de Spaanstalige landen, dat de literatuur van de voormalige kolonies veel interessanter is en een veel hogere kwaliteit heeft dan die van het moederland. In Portugal is Pessoa eigenlijk de enige twintigste-eeuwse auteur die de moeite waard is, terwijl ik er in Brazilië tallozen kan aanwijzen.' Door middel van een groot aantal artikelen en vertalingen introduceerde Willemsen enkele van die Braziliaanse schrijvers in Nederland. Hij vertaalde twee bundels met verhalen van Dalton Trevisan (*De koning der aarde*, 1975, en *De vijfleugelige vogel*, 1977), een verzameling *Gedichten* van Carlos Drummond de Andrade (1981) en een boek met verhalen van João Guimarães Rosa onder de titel *De derde oever van de rivier* (1977). Dat laatste boek was, door het poëtische en speelse taalgebruik van de auteur, het moeilijkste vertaalkarwei dat hij tot dusver onder handen heeft gehad. Het was ook de enige vertaling, zo vertelt Willemsen droog, waarbij hij 'gebruik heeft gemaakt van drank om op bepaalde woordassociaties te komen, om cerebrale remmingen los te maken'. Andere prozavertalingen komen zonder alcohol, ja zelfs op een zeer nuchtere manier tot stand. Willemsen: 'Ik draai

een vel in de typemachine en begin gewoon met de eerste zin van het boek. Daarvoor heb ik 't natuurlijk al eens één of twee keer gelezen, maar dat kan jaren eerder zijn geweest. Ik vertaal zo ver als ik kom, meestal twee of drie bladzijden per avond. Later op de avond herlees ik wat ik geschreven heb en dat doe ik de volgende ochtend nog een keer. Dan tik ik het fragment meteen in 't net. Vroeger deed ik dat pas als ik de hele tekst had vertaald, maar het gevolg was dat je dagen zat te tikken. Deze methode werkt ook psychologisch beter: ziezo, dat heb ik tenminste klaar.'

Leest u ook de Duitse, Franse, Engelse of Italiaanse versie van de tekst die u aan het vertalen bent?

'Die heb ik er inderdaad naast liggen. Ik tik mijn Nederlandse zin, of een paar zinnen, en dan kijk ik meteen naar de andere vertalingen. Dat brengt je bij proza soms op goede ideeën. Als het om poëzie gaat heb je vrijwel niets aan een Duitse of Franse tekst. Je moet toch met de mogelijkheden van het Nederlands goochelen en de ruimte daarvoor is bij gedichten zeer beperkt doordat de vorm meer gebonden is.'

Is het zo, dat een prozavertaling altijd lukt als je maar lang genoeg volhoudt, terwijl voor poëzie een geslaagde vondst, een goocheltruc, onontbeerlijk is?

'Dat zou je zo kunnen zeggen, ja. Er bestaat onvertaalbare poëzie. Toch is het vertalen van gedichten niet altijd in alle opzichten moeilijker. Proza is doorgaans meer cultuurgebonden, het verwijst naar een werkelijkheid die elders bestaat of bestaan heeft en dan wordt vertalen al snel een soort "transcultureren". Dat noodzaakt je soms allerlei gewoontes en begrippen uit te leggen in voetnoten of verklarende woordenlijsten. Je bent dan dagen bezig details te halen uit handboeken en encyclopedieën. De namen van dieren en planten in een heel uitgebreide natuurbeschrijving zijn bijvoorbeeld een ramp om uit te zoeken. Poëzie is vaak abstracter van aard, gaat over de onveranderlijke roerselen in 's mensen ziel en daar heeft iedere taal wel zo zijn woorden voor. Problemen voor de vertaler van gedichten ontstaan vooral bij streng-metrische en rijmende poëzie. In de vertaalwetenschap bestaat, als ik goed geïnformeerd ben, de discussie of men rijmende poëzie ook rijmend moet vertalen. Ik denk dat de schrijver bewust heeft gekozen om een rijmend gedicht te maken, dus ik moet die keuze bij mijn vertaling respecteren. Als die vorm door zijn tijd is bepaald, doordat er toen alleen maar rijmend werd gedicht, moet je die tijd respecteren. Je kunt hier tegen in brengen dat het praktisch onmogelijk is om een sonnet rijmend te vertalen en dan ook nog dicht bij het origineel te blijven. Je bent wel gedwongen om je ter wille van rijm en metrum allerlei afwijkingen te veroorloven, maar ik ben er van overtuigd dat de dichter óók zijn eerste gedachte heeft moeten aanpassen aan die vorm. Is het een goed gedicht dan lijkt het alsof dat niet zo is en die eis mag je vervolgens ook aan de vertaling stellen. Als ik toon, strekking en woordkeus van het origineel daardoor dichter kan benaderen ben ik als vertaler bevoegd tot compromissen: ik mag af en toe een versvoet extra binnensmokkelen, het rijmschema veranderen of een vol rijm vervangen door halfrijm. Soms lukt het me ook met al deze kunstgrepen nog niet. Dat is dan jammer,

want er is nauwelijks iets wat mijn ijdelheid zo zeer streelt als het overzetten van een sonnet in Nederlandse rijmende verzen.'

Zijn er, bijvoorbeeld bij uw keuze uit Pessoa's poëzie, gedichten geweest die u graag had willen opnemen maar die onvertaalbaar bleken?

'Inderdaad. Vooral gedichten met hele korte regels bieden weinig mogelijkheden om met woorden te schuiven en dan moest ik het weleens opgeven.'

Modernismen

Laat u heel moderne woorden toe bij het vertalen van een dichter als Pessoa, die aan het begin van de eeuw leefde?

'Nee, woorden als "junk" en "dope" zal ik niet gebruiken. Vertalen is altijd een compromis tussen trouw aan de schrijver en wat je de lezer aan leesbaarheid verschuldigd bent. Bij het vertalen van een oudere schrijver moet je niet expres archaïsch Nederlands gebruiken, maar wel woorden vermijden waarvan je zeker weet dat ze in zijn tijd niet bestonden. Ik gebruik een oud Nederlands woordenboek om dat in geval van twijfel te controleren. Je moet niet verhelen dat een boek in een heel andere tijd geschreven is.'

Pé Hawinkels, die Thomas Manns *Zauberberg* in swingend Nederlands overbracht, zou waarschijnlijk betogen dat trouw aan de schrijver betekent: trouw zijn aan de essentie van het boek. Je vertaalt toch in je eigen tijd en voor lezers van nu?

'Er is een verschil tussen een boek in je eigen woorden navertellen en het vertalen. Wij moderniseren Multatuli toch ook niet?'

En schrijvers die vele eeuwen geleden leefden?

'Dat ligt moeilijker. Camões, die in de zestiende eeuw dichtte, zou ik graag vertalen en van Petrarca heb ik net twee sonnetten vertaald. Dan gebruik ik geen veertiende-eeuws Nederlands. Je zoekt naar een compromis tussen oud en nieuw.'

U kiest dan een intuïtieve aanpak, in ieder geval geen wetenschappelijke.

'Nee, het overzetten zelf is wellicht niet wetenschappelijk te noemen, maar ik vind mijn manier van vertalen wel een vorm van toegepaste wetenschap. Ik verdiep me altijd heel uitgebreid in een schrijver voor ik aan zijn boek begin. Ik heb net het eerste deel af van een serie van vijf romans en twee bundels met verhalen van de Braziliaan Machado de Assis, die bij de Arbeiderspers gaat verschijnen. Een jaar lang ben ik bezig geweest alles over hem en van hem te lezen, ook wat ik niet ga vertalen: zijn kronieken, kritieken, gedichten, korte stukjes. Daarna heb ik tussen 1 oktober en 23 november het boek vertaald. Het was maar goed dat het de drieëntwintigste af was, want de dag daarop hoorde ik dat ik de Nijhoffprijs kreeg. Alle informatie die ik vergaar verwerk ik in de nawoorden bij mijn vertalingen. Niet iedereen is ingenomen

met die verhandelingen, maar ik vind dat ze informatie bevatten waar ik zelf als lezer ook behoefte aan zou hebben. Ik hecht er nogal aan. Ik vertaal niet een boek, maar een schrijver. Toegepaste wetenschap durf ik mijn vertaalwerk ook te noemen, omdat ik vooraf een investering heb gedaan door mijn studie van taal, cultuur en geschiedenis. En verder door mijn eigen ervaringen in het land waar een boek speelt, de ontberingen die ik tijdens mijn reizen daar heb doorstaan. De Duitse en Amerikaanse vertalingen van Dalton Trevisan zijn naar mijn mening mislukt omdat je er aan kunt aflezen dat de vertalers nooit in aanraking zijn geweest met de half louche, half burgerlijke onderwereld, het goedkope kroegleven en de hoeren van een middelgrote Braziliaanse stad, die de achtergrond vormen van haast al Trevisans verhalen. Ik ken die wereld wél en het feit dat ik me er best vermaakt heb doet niets af aan de noodzaak van die kennis. Bij de sociologen of antropologen heet dat “veldwerk”.

Heeft u nooit eens de neiging om in de vertaling het allemaal wat mooier te maken dan in het origineel, om fouten te herstellen?

‘Een feitelijke fout of onduidelijkheid verbeter ik wel, als het kan na correspondentie met de auteur. De verleiding om mijn tekst mooier te maken dan het origineel ken ik ook – “zwerk” schrijven in plaats van “hemel”. Maar daar geef ik niet aan toe. Pessoa heeft veel gedichten gemaakt die slordig, onaf zijn – die heb ik niet opgenomen. Dat vertalingen mooier lezen dan het oorspronkelijke werk is overigens een bekend verschijnsel, Nijhoff stond er bekend om. Ik zou wel eens willen weten of Nijhoff volgens de huidige maatstaven in aanmerking zou komen voor de naar hem genoemde prijs. Misschien is dat een mooi onderwerp voor mijn dankwoord.’